

Ahidnameler Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Ticaret Politikası ve İktisadi Felsefesi

Foreign Trade Policy And Economic Philosophy Of The Ottoman Empire Within The Framework Of The Ahidnams

Gökhan TAŞDEMİR

Arş. Gör., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, gtasdemir@mehmetakif.edu.tr

Mehmet KARAGÜL

Prof. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mkaragul@mehmetakif.edu.tr

MAKALE BİLGİSİ

ÖZET

Makale Geçmişi:

Geliş 14 Ocak 2021

Düzeltilme Geliş 15 Şubat 2020

Kabul 25 Şubat 2020

Anahtar Kelimeler:

Ahidname, Osmanlı'da dış ticaret, Müste-min, Hayriye tüccarı, Kapitalizasyon, Osmanlı'da iktisadi düşünce

© 2021 PESA Tüm hakları saklıdır

Çalışmada Osmanlı'nın bir sanayi hamlesi gerçekleştirememesinde etkili olduğu düşünülen dış ticaret politikaları, dış ticaret koşulları ve bu koşulları belirleyen ahidnameler hakim iktisadi felsefe doğrultusunda değerlendirilmiştir. Odak noktası ahidnamelerle yabancılara verilen hakların sermaye birikimi önünde nasıl bir engel oluşturduğu olan bu incelemede, farklı tüccar sınıflarının sahip oldukları ayrıcalıkların yanı sıra ahidnamelerin düzenlendiği dönem koşulları irdelenmiş, dış ticaret politikalarıyla ilgili gerçekçi bir fikir elde edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Osmanlı yönetiminin benimsemiş olduğu iktisadi felsefenin ve temel prensiplerin dış ticaret politikaları üzerinde ne tür bir etki yarattığı tartışılmış, bu doğrultuda İmparatorluğun çağının gerisinde kalmasına neden olan problemlerin kaynakları incelenmiştir.

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Article History:

Received 14 January 2021

Received in revised form 15 February 2021

Accepted 25 February 2021

Keywords:

Ahidname, Foreign trade in the Ottoman, Muste-min, Hayriye merchant, Capitalization, Economic Thought in the Ottoman.

In the first study, foreign trade policies, foreign trade and treaties, conditions that determine these circumstances, which are thought to be effective in the Ottomans' inability to make an industrial move are evaluated in line with the dominant economic philosophy. In this study, which focuses on the rights granted to foreigners with pledges on how to create an obstacle to capital accumulation, as well as the privileges of different classes of merchant the period in which the pledges were issued conditions were examined, and a realistic idea about the foreign trade policies was tried to be obtained. In addition, the effects of the economic philosophy and basic principles adopted by the Ottoman administration on foreign trade policies were discussed and the sources of the problems that caused the Empire to fall behind its age were analyzed.

© 2021 PESA All rights reserved

GİRİŞ

İktisadi tarih yazınında yapılan her çalışma bünyesinde derin bir ideal barındırır. Bugünü inşa eden elementleri sahip olduğu geçmişte arayan toplumlarda önemli bir yere sahip olan tarih araştırmaları bu ideal etrafında şekillenir. Çağdaş iktisadi yapıya ve bu yapının doğurduğu sorunlara açıklama getirmek amacıyla yapılan Osmanlı iktisat tarihi araştırmaları, hala birçok yönden yeterince anlaşılammış olan Osmanlı iktisadi hayatını çözümlenmeye ve bu yapının oluşmasında etkili olan faktörleri açıklamaya çalışır. Bir dönem “devleti-i aliyye-i ebed-müddet”¹ olarak anılan Osmanlı İmparatorluğu’nun derin bir iktisadi çöküntüye uğraması ve ardından kurulan devletin bir asrın sonunda ekonomik olarak yeterince yol kat edememiş olması bu alanda yapılan çalışmaların önemini arttırmaktadır.

Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarında üzerinde durulan birkaç temel sorun bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun Sanayi Devrimi’ni gerçekleştirememiş olması bu temel sorunların en önemlilerinden biridir. Osmanlı’nın iktisadi açıdan çağdaşlarının gerisinde kalmasına neden olan Sanayi Devrimi’ni neden gerçekleştiremediği sorusunun yanıtı, -diğer faktörlerin yanı sıra- Avrupa’yı Sanayi Devrimi’ne taşıyan başlıca iktisadi etken olan sermaye birikiminin Osmanlı’da oluşmasını engelleyen faktörlerin altında yatmaktadır. Kapitalizme zemin hazırlayan merkantilist politikalar benimseyen Avrupa’nın aksine ithal mamul yanlısı bir tutum sergileyen Osmanlı’nın dış ticaret politikaları bu sorun kapsamında ön plana çıkmaktadır. Avrupa ülkeleriyle yapılan ticari anlaşmalar, inhisar² uygulamaları ve tüccar gruplarına verilen farklı düzeyde imtiyazlarla şekillenen dış ticaret koşullarının Osmanlı’da Müslüman tebaa arasında sermaye sahibi bir grubun oluşmasının önünde ciddi bir engel oluşturduğu söylenebilir. Dolayısıyla dış ticaret politikalarına yön veren devlet anlayışı ve aynı görüşe bağlı olarak belirlenen dış ticaret uygulamaları, İmparatorlukta üretimin gelişmemiş olmasının ve gelecek dönemlerde bir sanayi hamlesi yapılamamış olmasının sebeplerinin anlaşılabilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Bu öneme istinaden “Osmanlı’nın dış ticaret politikaları neden/nasıl sermaye birikiminin önünde bir engel teşkil etmektedir?” sorusu temel sorunu açıklama işlevini görecek yeni bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Dış ticaret politikalarının, bu politikaları şekillendiren devlet anlayışıyla ve diğer bütün bileşenleriyle birlikte ele alınacağı bu çalışmada bahsi geçen soruya yanıt aranmaya çalışılacaktır.

İmparatorlukta dış ticaret politikalarına yön veren temel unsur, en önemlisi Kanuni Sultan Süleyman zamanında (XVI. yüzyılda) Fransa ile sonraki dönemlerde ise İngiltere ve diğer bazı Avrupa ülkeleri ile imzalanan ahidnameler olmuştur.³ Siyasi ve mali hedeflere hizmet etmesi beklenen bu dış ticaret politika aracı yalnızca ticari müttefikleri belirlemekle kalmamış, aynı zamanda yabancı tüccara verilen imtiyazlar nedeniyle yerli tüccarın karlılığını ve ticaret yapma koşullarını etkileyen bir nitelik kazanmıştır. Bu yönüyle ahidnamelerin, yerli tüccar sınıflarının yabancı tüccar ile haksız bir rekabete girmesine neden olduğu düşünülmektedir. Gayrimüslimlerin ticarete aktif rol almalarıyla birlikte, güçlü bir Müslüman tüccar sınıfının oluşmasını engelleyen bu durumun sermaye birikimi ve sanayi hamlesinin önünde önemli bir engel olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Nihayetinde ahidnamelerin muhteviyatı, tüccar sınıflarına tanınan haklar ve ticari anlaşmalarla belirlenen dış ticaret koşulları, temel problem kapsamında önemli bir inceleme konusu haline gelmektedir. Bu bağlamda tüccar sınıfları arasındaki temel hak-imtiyaz farklarının tespit edilmesi ve yarattığı sonuçlar bakımından değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Objektif bir bakış açısı sunmak adına

¹ Ebediyen yaşayacak olan yüce devlet

² İnhisar kelimesi iktisatta “tekel” anlamına gelmektedir. İktisadi tarih yazınındaki diğer çalışmalarla çalışmaması ve anlam karmaşası oluşmaması adına çalışmada bu alanda yaygın olarak kullanılan terimler tercih edilmiştir.

³ Kapitülasyon

ahidnamelerin düzenlendiği genel koşulların ortaya konması, dış ticaret politikalarına yön veren devlet anlayışının temellerinin irdelenmesi yerinde olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi anlayışına ve dış ticaret koşullarına bir açıklama getirmek adına literatürde birçok çalışma yapılmıştır. Fakat çalışmaların çoğunluğunun belirli olaylara-olgulara odaklandığı ve bu çalışmalarda tarih yazınındaki iki temel yöntemden biri olan olay-anlatıcı türü tarih yönteminin benimsendiği görülmektedir. Bu tarz bir yaklaşım olguları ve olayları ayrı ayrı izah etmekte etkili bir araç olmasına karşın genel tabloyu yansıtmak bakımından yapısında bazı noksanlıklar barındırmaktadır. İlelebet varlığını sürdüreceği düşünülen bir İmparatorluğun iktisadi çöküntüye uğramasına sebep olan -belki de- en önemli durumun altında yatan nedenleri daha iyi kavrayabilmek, sağlıklı bir neden-sonuç ilişkisi kurabilmek ve nesnel görüşler ortaya koyabilmek adına bu çalışmada diğer bir yöntem olan bütüncül tarih yaklaşımı benimsenecektir. Sermaye birikiminin önündeki dış ticaret politikası kaynaklı engeller ile politikayı şekillendiren etmenler ve politikaların tüccar sınıfları üzerindeki etkileri incelenecek, bu etkiler dış ticaret koşullarına yön veren ahidnamelerin imzalandığı dönem koşulları ve hakim iktisadi felsefe ışığında değerlendirilecektir. Elbette temel problematiği yaratan kompleks yapıyı yalnızca dış ticaret uygulamalarında bulmak mümkün değildir, aksine İmparatorluğun yükselen kapitalizme ayak uyduramamış (ya da uyduramamış) olmasının altında birçok farklı neden yatmaktadır. Bu çalışmanın amacı tek yönlü ya da yanlı bir tarih perspektifi sunmaktan ziyade ele alınan olgunun genel tabloya hangi yönlerden tesir ettiğine yönelik bir fikir vermeye çalışmaktır.

1.Osmanlı'nın Dış Ticaret Ortakları ve Uygulamaları

Ticaret meseleleri Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren siyasi, mali ve iktisadi hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Selçuklular'dan devralınan coğrafi miras ile daha evvelinde Memlûklüler'e dayanan ticari miras, ahidnamelerin Osmanlı için önemli bir dış siyaset aracı olmasını sağlamıştır (Bağış, 1983; 1-4). Buna yol açan öncelikli durum bilindiği üzere Ümit Burnu ile doğuya açılan diğer ticaret yollarının keşfine ve yeni lojistik imkanlarının önünü açan Sanayi Devrimi'ne kadar doğu-batı arasında tek ticaret yolu olarak bilinen Baharat ve İpek Yolu'nun yüzyıllarca Osmanlı himayesinde kalmasıdır.

İmparatorlukta başat iktisadi faaliyetin ticaret olmasına neden olan bu imtiyaz farklı ticaret mevzuatına tabi birkaç tüccar grubu arasında rekabete sebep olmuş ve bu rekabet zaman içinde önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Bu nedenle, yıllarca birçok padişahın çözmeye çalıştığı ihtilafli durumlara neden olan ticaret mevzuatının, “gümrük resimleri, inhisar-tezkere ve yed-i vahid” sistemi gibi ticaret koşullarını belirleyen uygulamaların ve başlıca tüccar sınıflarının sahip olduğu muafiyet ve imtiyazların, İmparatorluğun dış ticaret politikalarının iktisadi felsefesi doğrultusunda şekillenmesi bakımından önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Osmanlı beylik olduğu dönemde dahi Venedik ve Ceneviz gibi Avrupa ülkeleri ile ticari temaslarda bulunmuş ve bu temaslarda erken Merkantilist dönemde Akdeniz'in öneminin artmasıyla XV. ve XVI. yüzyıllarda hız kazanarak devam etmiştir. (Mantran, 1995; 70) Avrupa ülkeleri ile yapılan ticaretin subjesi olarak “müste'min” tüccar sınıfı Osmanlı tüccar sınıfları arasında önemli bir yere sahip olmuştur.⁴ Avrupa ülkelerini temsilen ticaret yapan müste'min tüccar bu ülkelerle yapılan anlaşmalar neticesinde uzun yıllar Osmanlı topraklarındaki imtiyazlı pozisyonunu korumuştur. Venedik müste'mini XVI. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı topraklarında ticaret yapan başlıca yabancı tüccar sınıfını oluşturmuştur. Bazı harp ve anlaşmazlık dönemleri dışında, Fatih Sultan Mehmet dönemi de dahil birçok dönemde bu ülke ile sıkı ticari ilişkiler kurulmuştur.

⁴ Esasında “müste'min” kelimesi “müslüman olmayan yabancı” anlamına gelmektedir. Fakat Osmanlı iktisat literatüründe bu terim Avrupa ülkelerinden gelen tüccarları ifade etmektedir (Özel, 2020).

XVI. yüzyıla gelindiğinde ise Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransız müste'mine Osmanlı topraklarında ticaret yapma hakkı vermesiyle yeni bir dönem başlamış ve Fransa ile yapılan ticaret Venediklilerin öncelikli pozisyonunu kaybetmesine neden olmuştur (Bağış, 1983; 3). Öyle ki XIX. yüzyıla kadar Fransızlar ve İngilizler Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir ticari ortak olmaya devam etmiş, 1665-73 arasında ilişkiler bozulmuş olsa da bir dönem Fransa-Osmanlı ticareti, Fransa'nın ticaret hacminin yarısını oluşturur hale gelmiştir.

Hollanda ve diğer bazı ülke gemileri 1600'lü yılların başına kadar Fransız Bayrağı'yla 5 sefer düzenlemek koşuluyla Osmanlı sınırları içerisinde ticaret yapabilmişlerdir (Kütükoğlu, 2013; 47). 1500'lerin ortalarına doğru ise İngiliz müste'min Akdeniz ticaretine ortak olabilmek adına girişimlerde bulunmuştur.⁶ Öncelikle sadece birkaç İngiliz tüccara mahsus ticaret izni verilmişse de 1580'de Kraliçe Elizabeth'in şahsen padişaha yazdığı mektup neticesinde İngiliz müste'mine Fransız tüccarına tanınan haklar tanınmış ve İngiliz-Osmanlı ticari ilişkileri bu dönemden sonra hız kazanmıştır (Kurat, 1953; 181). 1612'ye kadar Fransız ve İngiliz bayrağı altında İmparatorluk topraklarında faaliyette bulunan Hollanda müste'mini ise bu yılda imzalanan ticaret anlaşması ile kendi bayrağı altında ticaret yapabilir hale gelmiştir (Arı, 2003; 126).

Osmanlı-Rus ticari ilişkileri XVI. yüzyılın ortalarında başlamasına rağmen, İngiliz ve Fransız tüccarların ülke ticaretindeki ağırlığı nedeniyle XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar önemli bir yol kat edilememiştir. 21 Temmuz 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca anlaşması ile Ruslar önemli imtiyazlar elde etmiş ve bu tarihten sonra Osmanlı-Rus ticareti Rus müste'minin lehine değişmiştir. Yine aynı dönemde Avusturya tüccarının da daha bir ön plana çıktığı görülmektedir.

2.Osmanlı'da Tüccar Sınıfları; Müste'min, Hayriye Tüccarı ve Yerli Gayri Müslimler

Osmanlı dış ticaretinde önemli bir yere sahip olan müste'min tüccar sınıfı devlet topraklarında yer alan elçiliklere kayıt olmak şartıyla ticaret yapabilmıştır. Müste'minin ödemekle yükümlü olduğu vergi ve harçların ahidnamelerle tayin edilmesi bakımından bu ticari sözleşmeler müste'minin ticaret koşullarını belirleyen temel mevzuat olarak kabul edilebilir. Özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda imzalanan ahidnamelerle müste'minin tabi olduğu gümrük vergileri yerli tüccarın ödemekle yükümlü olduğu vergi seviyesinin altına düşürülmüş, bu durum müste'mini Osmanlı'daki diğer tüccar sınıfları karşısında avantajlı duruma getirdiği gibi ticaretle uğraşan gayrimüslimlerin bu imtiyazlı duruma ortak olmak için yabancı devletlerin himayesine geçmesine neden olmuştur (Bağış, 1983; 87).

İmparatorluktaki bir diğer tüccar sınıfı ise XIX. yüzyılın başlarında "hayriye tüccarı" olarak anılmaya başlanacak olan Müslüman tüccar sınıfıdır. Osmanlı İmparatorluğu genişlemeci-fetih yanlısı politikaları sebebiyle topraklarında birçok farklı din ve ırktan halk kitlelerine ev sahipliği yapmış, bu nedenle nüfus bakımından homojen bir yapıya sahip olamamıştır. Bununla birlikte tebaanın çoğunluğunun Müslüman olması ve resmi dinin İslam olduğu göz önünde bulundurulursa bu tüccar sınıfının görece daha iyi koşullarda -ya da en azından diğer tüccar sınıflarıyla eşit koşullarda- ticaret yapmış olması beklenebilir. Ancak Müslüman tüccar sınıfı, özellikle XVI. yüzyıldan itibaren müste'mine verilen imtiyazlar, gayrimüslimlerin ticari faaliyetleri ve diğer ticaret koşulları nedeniyle bu dönemden sonra nispi olarak dezavantajlı konuma düşmüştür

⁵ Bu durumda ilgili ülke tüccarı Osmanlı Devleti'ne ödediği gümrük resminin yanı sıra Fransız elçiliklerine de harç ödemek zorunda kalmıştır. Bu nedenle sonraki dönemlerde kendi ülke bayraklarıyla ticaret yapmak için Osmanlı ile anlaşma yapmak isteyeceklerdir.

⁶ 1511'den sonra Akdeniz'de İngiliz ticari faaliyetleri gözlenmiştir. Avrupa'da yaşanan iktisadi buhran ve Preveze zaferinin de (1538) etkisiyle bu faaliyetler 1530-1540 arasında duraklamıştır. Fakat iktisadi buhrandan çıkış döneminde ucuz hammadde arayışı Akdeniz'in İngilizler için önem kazanmasına neden olmuştur (Kurat, 1953; 1-3).

(Bağış, 1983; 96). Müslüman tüccarın bu duruma gerilemesindeki ilk sebebin dahili gümrük vergileri olduğunu ifade etmek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu eyaletlerden oluşması sebebiyle diğer İmparatorluk ve Avrupa devletlerinin uygulamalarına benzer şekilde iç ve dış ticarete eyaletler arası dahili gümrük uygulamasına başvurmuştur. İthalat ve ihracat yapmak isteyen Müslüman tüccar öncelikle dahili gümrük bedellerini ödemek koşuluyla dış ticaret yapabilir hale gelmiştir (Kütükoğlu, 2013; 77-79). Bu uygulama, yalnızca harici gümrük resmi ve harçlarını ödemekle yükümlü olan müste'minin, daha yüksek karla ticaret yapabilmesinin ve dolayısıyla Müslüman tüccarlardan çok daha avantajlı şartlarda dış ticaret yapabilmesine imkan sağlamıştır.⁷ Bütün bunlara rağmen, Müslüman tüccarın kar oranları, dış ticarete gümrük uygulamaları ile kısıtlanması yanında, yurtiçinde de fiyat kontrolleriyle daha da sınırlı tutulmuştur.

Ticarete konu olan malların fiyatları, iaşecilik ilkesi⁸ gereği devlet tarafından belirlenmiş, kar oranlarının %5-15'in üzerine çıkmasına müsaade edilmemiştir (Genç, 2000; 47). Bu gibi nedenlerle yeterli sermaye birikimine sahip olamayan Müslüman tüccar ithalat ve ihracatta yabancı ülke gemilerine muhtaç kaldığı için ek giderlerle karşılaşmış ya da doğrudan yabancı ve gayrimüslim tüccarların himayesinde dış ticaret yapar hale gelmiştir (Bağış, 1983; 96).⁹ Dış ticarete imtiyazlı yabancı tüccar ile haksız rekabete girmek zorunda kalan Müslüman tüccar, gayrimüslim Osmanlı halkının III. Selim zamanında "Avrupa tüccarı" adıyla müste'minle eşit haklar tanınan yeni bir tüccar sınıfı haline gelmesinin ardından hak arayışına girmiş ve durumun değerlendirilmesi için sedaret kaymakamına sorunlarını dile getiren bir metin vermiş ve onun aracılığıyla Bab-ı Ali'ye başvurmuştur. III. Selim zamanında çözüme kavuşmayan bu mesele II. Mahmud zamanında Müslüman tüccarların "hayriye tüccarı" ismini alması ve bu tüccar sınıfına müste'min ve Avrupa'lı tüccarla eşit hakların tanınması yoluyla çözülmüştür.¹⁰

Müslüman tüccar bu tarihten sonra hayriye tüccarı sıfatıyla diğer tüccar sınıflarıyla eşit koşullarda ticaret yapma hakkı elde etmiştir. Fakat hayriye tüccarı sayısı İstanbul için 40, diğer iller için 10 kişilik kontenjanla sınırlandırılmıştır ki bu kontenjanlar reayadan¹¹ olan tüccarların sayısı yanında oldukça düşük bir rakamdır. Bu sayının yetersiz olduğuna yönelik itirazlar kabul edilmiş ve bunun sonucu sayı sınırlandırması kaldırılmamışsa da 20'şer kişi arttırılarak İstanbul için 60, diğer iller için 30 kişilik hayriye tüccarına beraat verilmesi dönem padişahı II. Mahmud tarafından uygun görülmüştür (Bağış, 1983; 98). Müslüman tüccarlar için alınan bu tedbir sonraki dönemlerde de Müslüman tüccarın durumunda ciddi bir iyileşme olmasını sağlayamamıştır. Nitekim XVI. yüzyıldan itibaren diğer tüccar sınıflarının imtiyazlı durumu ve yüksek karlılıkla çalışması, Müslüman tüccarın yeterli sermaye birikimi yapmasını ve yabancı gayri Müslüm tüccarlardan oluşan Müste'minlerle eşit koşullarda rekabet yapabilmesini engellemiştir. Cumhuriyete giden dönemde ülkede bir Türk-Müslüman burjuva sınıfının olmayışı da bunun önemli bir göstergesidir (Bağış, 1983; 99).

Müslüman tüccarın dış ticarete dezavantajlı olmasının tek nedenini, ahidnamelerle müste'min olarak ifade edilen yabancı gayri Müslim tüccar sınıflarına verilen haklar oluşturmamakta, bunun yanı sıra yerli gayrimüslimlerin ticari faaliyetleri bir diğer

⁷ Ahidnamelerle Osmanlı'da ticaret yapma hakkı elde eden müste'min tıpkı Müslüman tüccar gibi limandan aldığı mal için hem dahili hem de harici gümrük bedellerini ödemekle yükümlü idi. Fakat yabancı tüccar XVI. yüzyıldan sonra mali yerinden almak gibi hilelere başvurarak dahili gümrüklerden kaçınma yoluna gitmiştir. Bu duruma müdahale edilmeye çalışılmışsa da sonuç elde edilememiş, müste'min Müslüman tüccardan daha karlı ticaret yapmaya devam etmiştir (Mantran, 1995).

⁸ Detaylı bilgi için III. bölüme bakınız.

⁹ Müslüman tüccarın Müslüman olmayan kesimlere tanınan ayrıcalıklardan muzdarip olduğunu bildiren bir metinde durum daha açık ifade edilmiştir (Bağış, 1983; 97).

¹⁰ "Hayriye Tüccarı"nın ortaya çıktığı kesin tarih bilinmemekle birlikte bazı belgelere göre 1810 olarak tahmin edilmektedir. Diğer tüccar sınıflarına verilen imtiyazlara tabi olmasına ek olarak gümrük harcı bu tüccar sınıfı için 1500 kuruştan 1200 kuruşa düşürülmüştür (Bağış, 1983; 99).

¹¹ Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler

önemli neden olarak karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluktaki bu üçüncü tüccar sınıfının varlığı esasında Osmanlı'dan öncesine dayanmaktadır. Bizans'tan bu yana Anadolu topraklarında ticari faaliyetlerle uğraşan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler bu alandaki tecrübeleri, sermaye birikimleri¹² ve ticari ilişkileri sebebiyle İmparatorlukta ipso facto (kendiliğinden) avantajlı konumunu sürekli korumuşlardır. Avrupa ile ticaretin geliştiği XVI. yüzyıldan sonra ise yabancı tüccarla iletişim kurabilecek düzeyde dil becerisine sahip olmaları, karmaşık ticaret mevzuatına hâkimiyetleri ve Avrupa milletleri ile olan dini yakınlıkları (Ermeniler ve Rumlar) sebebiyle, arabulucu ve dış ticaret unsuru olarak ön plana çıkmışlardır. İç ticarete aktif olan Müslüman Türklerin yabancılarla ticaretten kaçınması, düşman olarak gördüğü gayrimüslimlerle ticaret yapmak adına limanlara gitmeyi “düşmanın ayağına gitme” olarak tanımlaması da dış ticarete zımminin¹³ ön plana çıkmasında etkili olduğunu ifade etmek mümkündür (Mantran, 1995; 77).

Gayrimüslimler ticari hayatta doğrudan varlık gösterdikleri gibi Avrupa tüccarı ile Osmanlı yönetimi arasındaki arabuluculuk-iletişim faaliyetinin resmi olarak yürütülmesi için elçiliklerde açılan “dromoman”¹⁴ kadrolarını kullanmak yoluyla da bu kadronun sağladığı avantajlarla ticaret yapmışlardır. Başlangıçta her elçilikte bir kişilik kontenjan öngörülen tercüman kadroları yabancı dil yetkinlikleri nedeniyle reyadan seçilen gayrimüslimlere tesis edilmiştir. Elçiliklerde yürütülen ticari faaliyetlere¹⁵ yakın olma, önemli ikili bağlantılar edinme ve tam bilgiye sahip olma gibi avantajların farkına varan tercümanlar avantajlı konumlarını kullanmış ve ticaret yapmaya başlamışlardır. Bu durum tercümanlık kadrolarının değerini arttırmış, bu kadrolara olan talep artmıştır (Masters, 1992; 584). Tercümanlarla olan alışverişten memnun olan elçiler bir süre sonra tercüman sayısının yetersizliğini öne sürerek her tercümana iki adet yardımcı atanmasını talep etmiş ve bu istek Osmanlı yönetimi tarafından olumlu karşılanmıştır. Bu karardan sonra kontrolsüzce büyüyen tercümanlık kadroları bahsedilen avantajların yanı sıra yol izinlerini kullanarak dahili gümrük bedellerini ödemekten kaçınma imkanı bulmuştur.¹⁶ Bununla da kalmamış, müste'minliğin düşük gümrük vergisi avantajından faydalanmak isteyen gayrimüslimler Osmanlı tebaalığından çıkıp tercüman olduğu elçiliğin himayesine girerek yabancı statüsüne geçmeye başlamışlardır (Bağış, 1983; 28). Elçilerin verdiği “patent” ile yabancı devlet himayesine giren gayrimüslimlerin durumu Bab-ı Ali'nin dikkatini çekmiştir. Gayrimüslimlerin tercümanlık adı altında yürüttüğü ticari faaliyetlerin ve elçilik himayesine sığınmanın kontrol altına alınabilmesi adına XIX. yüzyılda padişah III. Selim tarafından ticaret yapmak isteyen gayrimüslimlere bir izin belgesi mahiyetinde berat verilmesi kararlaştırılmış ve ticaretle uğraşan gayrimüslimler “beratlı tüccar” adını almıştır (Masters, 1992; 581). Müslüman tüccarların mağduriyetini gidermek ve gayrimüslimlerin ticarete fırsatçılık yapmalarını engellemek adına alınan bu kararın durumu çözüme kavuşturup kavuşturmadığı ise önemli bir tartışma konusudur. Nitekim kararın ardından müste'min ile eşit haklar tanınan ve “Avrupa'lı tüccar” olarak anılan beratlı tüccarların sayısı İmparatorluğun son yüzyılına kadar artmaya devam etmiş, gayrimüslim tüccar sınıfı Müslüman tüccar karşısındaki üstünlüğünü bu kararla perçinlemiştir (Masters, 1992; 581-582).

XIX. yüzyılın başlarında dış ticareti etkileyen bir diğer unsur olarak “yed-i vahid” uygulaması dikkat çekmektedir. Osmanlı kuruluşundan itibaren, sınırları içinde üretilen malların öncelikle iç talep karşılandıktan sonra kalan kısmının dış ticarete değerlendirilmesi prensibini benimsemiştir (Genç, 2000; 43). Sanayi inkılabından sonra

¹² Özellikle Yahudi vatandaşların sermaye birikimi öyledir ki Avrupa'lı müste'mine yüksek faizli borç verdiği bilinmektedir (Mantran, 1995; 78).

¹³ Osmanlı vatandaşları arasındaki gayrimüslimler

¹⁴ Tercüman

¹⁵ XVI. yüzyılda kurulmaya başlanan Fransız ve İngiliz elçiliklerinin başlıca amacı ticari faaliyetlere aracılık etmek olduğu ve bu elçiliklerin giderlerinin Avrupalı ticaret kumpanyaları tarafından karşılandığı düşünüldüğünde bu durum normaldir. Elçilikler XVIII. yüzyıldan sonra resmi kurumlar haline gelmiş ve elçilik kadrolarında çalışanlar bu tarihten sonra -memur sıfatıyla- kendi devletlerinden maaş almaya başlamışlardır (Mantran, 1995; 76).

¹⁶ Elçilik tarafından verilen “yol izinleri” tercümanların eyaletler arasında herhangi bir engele takılmadan seyahat etmesini sağlayan bir belgedir (Bağış, 1983; 45).

Avrupa ülkelerinin ve özellikle İngiltere'nin hammadde ihtiyacındaki artış Osmanlı'nın bu prensibine karşı bir tehlike arz etmeye başlamıştır. Dış talebin artması, dış ticaret kotasına tabi olan pamuk, tiftik, palamut, mazi, kökboya, yün, balmumu ve afyon gibi stratejik ürünlerin iç pazardan ziyade dış ticarete değerlendirilmeye başlanması ve müste'minin bu ürünleri düşük gümrük bedelleri ödeyerek yurtdışına çıkarması bu duruma müdahaleyi gerekli kılmıştır. Ayrıca aynı dönemde (1820'lerde) yeniçeri ocağının dağıtılmasından sonra kurulan Asakiri Mansure-i Muhammediye'nin (düzenli ordu) giderlerinin yüksek olması ve devletin dış ticaretteki gelir kaybına toleransının azalması ilgili duruma müdahale için başka bir gerekçe olarak ortaya çıkmıştır. Belirtilen nedenlerle 1826-27 yıllarında devletin gelir kaybını önlemek adına ticari işlemlerde kalemiyye, damga vergisi ve ihtisabiyye gibi yeni vergilerin yürürlüğe konmasının yanı sıra stratejik ürünlerin ticaretinin tezkereye bağlanması kararlaştırılmıştır. Yurtta üretilen ürünlerin dış ticaretinin tezkereye¹⁷ bağlanması bu ürünlerin satışının devlet kontrolünde olması anlamına gelir ki bu sistem "yed-i vahid" olarak adlandırılmaktadır. Bir süre uygulamada kalan bu sistem bir süre sonra sanayi devrimini gerçekleştiren ve hammadde ihtiyacı artan İngilizlerin tepkisine yol açmış ve İngilizler bu konuyu çözmek adına diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Birkaç yıl süren bu sürecin sonunda İngilizler, Osmanlı'nın askeri desteğe ihtiyacının olduğu bir dönemde bu zaafından faydalanmış ve yine İngilizler lehine birçok imtiyazın garanti altına alındığı 1838 tarihli "Balta Limanı" anlaşmasıyla yed-i vahid sisteminin kaldırılmasına karar verilmiştir (Kütükoğlu, 2013; 128-137).

Dış ticaret koşullarının, dış ticarete konu olan unsurların ve tüccar sınıflarının genel durumunun izah edilmeye çalışıldığı bu bölümde, müste-min ve Avrupa'lı tüccar sınıfının Müslüman yerli tüccar karşısında imtiyazlı bir durumda olması ve Avrupa ülkelerine dış ticarete toleranslı bir yaklaşımın olması neticesinde, benimsenen dış ticaret politikalarının kusurlu olduğu kanısı oluşabilir. Böyle bir kanıyı benimsemeden evvel, objektif bir bakış açısı ve sağlıklı bir yargıya ulaşabilmek adına, tüccar sınıflarının mahiyetini ve dış ticaret koşullarını belirleyen temel kaynak olarak ahidnameleri hazırlandıkları dönem ve dönemin koşullarıyla birlikte ele almak gerekmektedir. Ancak bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret politikaları hakkında gerçekçi bir izlenim edinilebilir.

3.Dış Ticaret Politikalarına Yön veren Başlıca Ahidnameler

Osmanlı iktisat tarihinde önemli bir yere sahip olan ahidnameler İmparatorluk tarihi içinde üç dönemde incelenmektedir (Pamir, 2002; 85-90).¹⁸ Birinci dönem kuruluşun 1536'da Fransızlara verilen ahidnameye kadar olan dönemdir. Bu dönem "sınırlı ayrıcalıklar dönemi" olarak anılır.¹⁹ Ahidnameler -bir başka deyişle kapitülasyonlar-özünde bir ülkenin yabancı memleketlerde ikamet eden, ticaret yapan ve ziyaretçi olarak bulunan vatandaşlarının hukuki haklarını belirlemek amacıyla yapılan anlaşmalardır. Osmanlı'da 1536'ya kadar özüne uygun biçimde ülke sınırları içinde bulunan yabancılara sınırlı ayrıcalıklar tanıyan bir anlaşma niteliği taşımıştır (Nebioğlu, 1986; 2, 11). İkinci dönem 1740'a kadar sürecek olan "geniş kapsamlı kapitülasyonlar dönemi"dir. İşte bu ikinci dönemde ahidnamelerin kapsamı genişletilmiş, yabancı uyrukluların hukuki haklarının yanı sıra dış ticaret koşullarını belirleyen ve gümrük bedellerini içeren maddeler ahidnamelere girmeye başlamıştır. Nitekim ahidnamelerin Osmanlı iktisat tarihinde bu dönemden sonra iktisadi hayat üzerinde etkili (olumsuz) olduğu

¹⁷ Ticaret izni niteliğinde bir belgedir. Bu belgeyi almaya layık görülen tüccar belirtilen miktarlarda ticaret yapabilmişlerdir (Kütükoğlu, 2013; 82).

¹⁸ Osman Nebioğlu (1986) kapitülasyonların üçüncü dönemini 1838 balta imanından sonra ayrı bir bölüm olarak incelemiş, kapitülasyonları Osmanlı tarihi boyunca dört dönemde incelemiştir. Ancak 1740'tan kapitülasyonlar kaldırılana kadar imzalanan ahidnameler ticari ve siyasi olarak benzer özellikler taşıdığı için çalışmada üç dönemde inceleme esas alınmıştır (Nebioğlu, 1986; 11-16).

¹⁹ İlk dönem Nebioğlu'nun çalışmasında (1986) "Fransız Kapitülasyonları Dönemi" olarak geçmektedir (Nebioğlu, 1986; 13).

söylenebilir. Üçüncü ve son dönem artık bu anlaşmaların açıkça bir ekonomik sömürü aracı haline geldiği “sürekli kapitülasyonlar” dönemidir.

Fransızlarla 1740’da yapılan anlaşma ile başlayan bu dönem, daha önceki yıllarda bir ülkeyle imzalanan anlaşmanın belirli bir süre sonra geçerliliğini yitirmesi, bir padişahın yaptığı anlaşmanın bir sonraki padişah döneminde uygulanmak zorunda olmayışı sebebiyle bu isimle anılmaktadır. Fakat Fransızlara geniş kapsamlı ayrıcalıkların tanındığı 1740 Osmanlı-Fransız ahidnamesi Lozan’a kadar yenilenme gereği olmadan uygulanmaya devam etmiştir (Nebioğlu, 1986; 14). Bu minvalde; ticaret şartlarını belirleyen bir yapı ihtiva etmeleri ve sermaye birikimi, tüccar grupları arasındaki ilişkiler gibi konular ile Osmanlı iktisadi hayatı üzerinde ciddi etkiye sahip olmaları nedeniyle ikinci ve üçüncü dönem ahidnamelerinden bazılarının hazırlandığı genel koşullar incelenerek verilen imtiyazların gerçek sebepleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Geniş kapsamlı kapitülasyonlar döneminin başlangıcı sayılan ilk ahidname 1536’da Fransızlarla imzalanmıştır. Bu dönem Alman kralı Charles-Quint’in (Şarl Ken/V. Charles) ciddi güç kazandığı bir dönemdir. İspanya ve Fransa çevresindeki birçok bölgeyi de kapsayan toprakların yönetimine veraset yoluyla geçen Charles-Quint Fransızlar için ciddi tehlike oluşturmaya başlamış, yapılan bir muharebe sırasında dönemin Fransız kralı I. François’yı esir almıştır. Aynı dönemde Avrupa’ya sefer düzenleyen Osmanlı Macarlara karşı zafer kazanmış, Avrupa içine ilerlemeye başlamıştır. Bu nedenle Charles Quint Almanya’sı Fransa ve Osmanlı için ortak bir düşman haline gelmiştir (Ekrem, 1934; 403). I. François’nın Kanuni’nin desteğiyle serbest kalması ile Osmanlı-Fransa arasında yakınlaşma olmuştur ve ticari bazı emeller de göz önünde bulundurularak 1536 ahidnamesi imzalanmıştır. Konuya yönelik açık bir niyetin varlığı bilinmemekle birlikte, bu anlaşma neticesinde sonraki yıllarda Venedik hakimiyetindeki Akdeniz ticareti Fransızlara verilen ticari haklar ile dengelenmiş, hatta Fransızların ayrıcalıklı olduğu bir döneme girilmiş, denilebilir. Dolayısıyla dış ticaret politikaları kapsamında karşımıza çıkan ilk ahidnamenin imtiyaz vermektense ziyade bir müttefik arayışı, siyasi bir hamle ve ticarete denge arayışı niteliğinde olduğu söylenebilir. 1569’da Fransızlara verilen ikinci ahidnamenin imzalandığı dönemde ise farklı dinamiklerin varlığı söz konusudur. Dönemin evvelinde -Kanuni’nin vefatından önce- İtalya seferinde Fransızların Osmanlı’ya düşmanlık gütmesi iki ülkenin ilişkilerini zedelemiş olsa da anlaşmanın imzalandığı dönemde Osmanlı’da bulunan, dönem padişahına yakın bir Portekizli ile birtakım Fransız tüccar arasında alacak-verecek meselesinin olması Fransız kralı IX. Charles’ın sorunu çözmeye yönelik girişimine ve iki ülkenin tekrar yakınlaşmasına neden olmuştur.

İlk ahidnamenin imzalandığı koşullar da değerlendirilerek 1569’da ikinci ahidname imzalanmış, Fransız tüccarı Osmanlı sınırları içinde ticaret yapmaya devam etmiştir (Ekrem, 1934; 410-415). Fransızlarla imzalanan bir diğer ahidname ise sürekli kapitülasyonlar dönemini başlatmış olan 1740 tarihli ahidnamedir. Padişah I. Mahmut’un imzalamış olduğu bu anlaşmanın gerekliliğini anlayabilmek için bu tarihten birkaç on yıl öncesine, 1720’lerdeki Osmanlı-Fransız ilişkilerine bakmak gerekmektedir. Bu tarihlerde İran işgalini gerçekleştirmiş olan Osmanlı ile bu topraklarda hak iddia eden Rusya arasında anlaşmazlık yaşanmıştır. Bu anlaşmazlığa Fransızlar arabuluculuk ederek olası bir savaşın önüne geçmiştir. Yine 1730’larda Avusturya ile Rusya’nın yakınlaşması ve Rusya’nın o dönemde kaybettiği toprakların telafisi için Osmanlı’ya savaş açması sırasında Fransa müttefiki olarak Osmanlı’nın yanında yer almıştır (Pamir, 2002; 89).

1740 senesinde dönemin Fransız kralı XIII. Louis ciddi mali sıkıntılar yaşanan ülkesinin durumunu düzeltmek adına, eski dostluklarını da öne sürerek 1740’ta Osmanlı’ya elçisini

²⁰ Bu tarihler aynı zamanda Avrupa’da sanayi hamlesinin gerçekleştiği tarihlere dir. Dolayısıyla bu dönemde yapılan anlaşmaların sürekli hale gelmesi ve bu ahidnamelerde yabancılara geniş haklar tanınması tesadüf değildir.

göndermiş, Osmanlı topraklarında ticaretle uğraşan Fransız vatandaşları için ek imtiyazlar talep etmiş ve Osmanlı'nın da kabulüyle 1740 ahidnamesi imzalanmıştır (Ekrem, 1934; 430). Bu ahidname Fransızların anlaşma öncesinde tabi oldukları (mastariyye vb.) bazı vergilerden muaf olması gibi ek imtiyazlar içermektedir. Esasında ilgili dönemde zor durumda olan Fransız devletidir. Ancak bazı eserlerde geçtiği üzere Fransız elçisi ilgili imtiyazları “ahde vefa”, yani geçmişteki dostluğa dayanarak talep etmiş ve geçmiş yıllardaki yardımları da dikkate alınarak Osmanlı tarafından kabul görmüştür (Kurdakul, 1981; 84).

Osmanlı ile ticari ilişkilerde bulunan bir diğer Avrupa ülkesi olan Hollanda XVII. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı topraklarında Fransız bayrağı altında, Fransızlara sunulan imkanlara tabi olarak ticaret yapmıştır. Hollanda ile ticari ilişkiler bakımından yeni bir döneme girilen XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başları, Osmanlı devletinin hem mali hem de askeri alanda ciddi sorunlar yaşadığı bir dönemdir. Dönemin yapısı incelendiğinde ilk olarak 1578-90 İran savaşı ön plana çıkmaktadır. Bu savaştan kayda değer bir sonuç alınmadığı gibi aynı dönemde tımar sisteminin bozulması, tahsis olunan miri araziye terk eden tımar sahiplerinin eşkiyalığa başlaması, Avrupa'dan ticaretle gelen değersiz gümüşün iç piyasa dengesini bozması, 1584'te yapılan devalüasyon ile reel gelirlerin ve buna bağlı olarak vergi gelirlerinin düşmesi ve nihayetinde maliyenin ciddi baskı altına girmesi Osmanlı devletini zora sokmuştur. Bütün bunlara ek olarak Kuzey Avrupa ve Akdeniz'de ciddi tehlike teşkil eden İspanyollara karşı verilen mücadele Hollanda ile Osmanlı'nın diplomatik ilişkilerini hızlandırmış, 1612'de Holanda müste'minin kendi bayrağı altında ve kendine has ayrıcalıklarla Osmanlı sınırları içinde ticaret yapabileceğini teyit eden ahidname imzalanmıştır (Arı, 2003; 43-46).

İngiliz-Osmanlı ticari münasebetleri (girişim de denilebilir) XV. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Bu dönemde bazı İngiliz gemilerinin tatlı şarap ticareti yaptığı bilinmekle birlikte 1570'lere kadar Akdeniz'de Venediklilerin ticari üstünlüğü sebebiyle İngiliz-Osmanlı ticari ilişkileri gelişmemiştir. 1550'lerde bir İngiliz tüccarına çıkarılan özel bir ticaret izninden bahsedilir, ancak dönemin İngiliz kraliçesinin İspanyol kralı ile olan evliliği Katolik yönetim anlayışını güçlendirmiş, Müslüman Osmanlı ile ticari ilişki kurma isteği kaybolmuştur (Kurat, 1953; 1-4). 1570'te İngilizlere verilen ilk ahidname, 1838 Balta Limanı Anlaşması ile İngiliz ticari egemenliğine dönüşecek olan süreci başlatmıştır. Bu iki tarih arasında Osmanlı limanlarında Fransız-İngiliz ticaret yarışına şahit olunmuştur.

1838'a gelindiğinde ise Osmanlı'nın içinde bulunduğu zorlu koşullar ile Avrupa'daki iktisadi-siyasi konjonktür bir araya gelmiş, bu tarihte yapılan anlaşma ile durum İngilizler için bir fırsat haline dönüşmüştür. Fransa'nın 1820'lerde Napolyon savaşlarında İngilizlere karşı yenilgi alması ve İngilizlerin Avrupa'da önemli derecede güç kazanmasının bu durum üzerinde büyük etkisi vardır (Pamuk, 1988; 200). Diğer bir yandan Sanayi İnkılabı'nı tamamlamış olan İngiltere'nin hammadde ihtiyacının artması ve sanayi hamlesi yapan diğer Avrupa ülkelerinin pazarı daraltması İngiltere'nin bu dönemde doğuya yönelmesine neden olmuştur. Bu tarihler toprak kaybeden ve savaş tazminatı ödeyen Osmanlı'nın savaşlarla, ayaklanmalarla ve bu sorunların mali yüküyle boğuştuğu bir döneme rast gelmektedir. Özellikle Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın tabir yerindeyse “başına buyruk” uygulamaları, devletin emirlerini yok sayıp bölgenin ekonomik kazancını kendi otoritesini destekleyecek biçimde kullanması ve Osmanlı'nın İngilizler'le yaptığı ticari anlaşmalara uymayarak Osmanlı devletinin iktidarı, o bölgede ticaret yapmak isteyen İngilizlerin ise ticari emelleri için tehlike unsuru haline gelmiştir. Böyle bir ortamda baskı altında kalan Osmanlı devletinin 1838 Balta Limanı Anlaşması'nı yapmaktan kaçınması imkansız hale gelmiştir. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürge haline gelmesine neden olan ağır imtiyazların yer aldığı 1838 ticari anlaşması imzalanmıştır (Acartürk & Kılıç, 2011; 1-21).

4.Dönemlerine Göre Ahidnamelerin Değerlendirilmesi

İncelemeye konu olan farklı kapitülasyon dönemlerini yansıttığına inanılan bu örneklerde, ahidnamelerin düzenlendiği koşullar itibariyle iki temel sonuca varılabilir. Bunlardan ilki ticari hayata yön veren ahidnamelerin daha çok dış siyaset politikasının bir aracı olarak görülmesi ve bu amaçla düzenlenmiş olmasıdır. Anlaşmaların iktisadi yönü ise ticari faaliyetin niteliğinden ziyade devamlılığı ile ilgilidir. Bu nedenle ikinci temel sonuç; esasında Osmanlı tarihinde iktisadi gelişimin gözetildiği pür dış ticaret politikalarının uygulanmamış olmasıdır.²¹ Osmanlı'nın yüzyıllarca üretim yapısına, iç-dış ticari faaliyetlere, maliyeye konu olan gelir kalemleri dışındaki gelir kaynaklarına uzun dönemli çıkarları doğrultusunda (zorunda kalmadıkça) radikal bir müdahalede bulunmamış olması bunun önemli bir göstergesidir. Bir diğer önemli nokta başlangıçta (XVI. yüzyılda) düzenlenen ahidnamelerde iki ülkenin karşılıklı çıkarları (siyasi-ticari) gözetilirken, sonraki dönemlerde imzalanan her bir ahidnamede yabancılara verilen hakların gittikçe genişlemiş, bu hakların "imtiyazlara" dönüşmüş olmasıdır.

İmparatorluğun XVIII. yüzyılın başlarından itibaren dahilde ve hariçte isyanlarla-savaşlarla mücadele ettiği, dış siyasette güç kaybettiği, askeriye giderlerinin maliyeyi baskı altına aldığı dikkate alındığında ahidnamelere onay vermenin bir tercihten ziyade zarurete dönüştüğü anlaşılabilir. Bu zaruriyetin olmadığı ilk ahidname dönemlerinde ise (XVI. yüzyılda düzenlenen ahidnameler) kudretli zamanlarını yaşayan Osmanlı padişahlarının yabancılara hak vermekte bir behis görmediği düşünülmektedir. Anlaşma metinleri ile anlaşma öncesinde padişahlarla elçiler arasında geçen diyaloglar incelendiğinde, bu anlaşmalarla yabancılara verilen hakların güçlü bir hükümdar tarafından müttefiklerine verilen bir tür "lütuf" olduğu izlenimi edinilmektedir (Kurdakul, 1981).

Osmanlı'da sanayi hamlesinin önünde bir engel olarak; yabancılara tanınan ayrıcalıklar sebebiyle ticarete müste'mini avantajlı duruma getiren, bu vesileyle yerli-Müslüman sermaye sınıfının oluşmasına müsaade etmeyen ve İmparatorluğun son yıllarında ucuz hammadde ihracıyla bir sömürge aracı haline gelen ahidnamelerin düzenlenmesinde iki yönlü bir kusur olduğu düşünülebilir. Bunlardan ilki Osmanlı'nın güçlü dönemlerinde düzenlenen ahidnamelerde bir öngörü problemi olduğu yönündedir. Mali ve askeri olarak güçlü durumdayken yabancılara verilen hakların gelecek dönemlerde sorun yaratabileceği öngörülemezdir. Sanayi inkılabının gerçekleştiği ve Osmanlı'nın güç kaybetmeye başladığı dönemlerde yapılan anlaşmalarda ise bir bilinç sorunu olduğu düşünülmektedir. Avrupa'da merkantilist dönemde ve sanayi hamlesinin ilk yıllarında dahi İngiltere'de ve birçok ülkede yüksek ithal tarifeleri uygulanırken, Osmanlı'da aynı dönemde ithalata uygulanan vergiler çok düşük düzeydedir (Kütükoğlu, 2013).²² Tanzimat dönemine kadar bu yönde ciddi bir adım atılmamış olması, Avrupa'daki sanayi hamlesinin sonuçlarının dönem padişahları tarafından tam olarak kavranamamış olma ihtimalini yükseltmektedir (Toprak, 1993; 191-242).

Osmanlı'nın dış ticaret politikalarının en önemli ölçütü olarak ahidnameler birinci bölümde bahsedilen gerekçeler sebebiyle İmparatorluğun ekonomik gelişiminin önünde önemli bir sorun teşkil etmiştir. Erken dönemlerde karşılıklı çıkarlar doğrultusunda, İmparatorluğun güç kaybettiği dönemlerde ise dış baskılar sonucu düzenlenen ahidnameler ekonomik çöküntüye zemin hazırlamış olsa da büyük resmin yalnızca bir parçasıdır. Anlaşmaların düzenlendiği koşulların yanı sıra ticaret politikalarının temelini oluşturan yönetim felsefesini de ortaya koymak gerekmektedir. Son olarak İmparatorluğun yönetim felsefesi ile şekillenen dış ticaret uygulamaları, iktisadi

²¹ İktisat politikasına gereken önemin verilmemesinin altında yatan nedenler Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim biçimi, yönetim felsefesi ve askeri yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Üçüncü bölümde bu konuya değinilecektir.

²² Balta Limanı Anlaşması öncesinde durum fark edilmiş ve ithalat tarifesi %10'un üzerinde belirlenmeye çalışılmış olsa da başarılı olunamamıştır. Ayrıca %10 gibi bir oran, ticaret yapılan Avrupa ülkelerinin uyguladıkları oranlara nispetle çok düşük bir orandır, nitekim aynı dönemde İngiltere'de ithalat tarifesi %60 düzeyindedir (Kütükoğlu, 2013; 112).

çöküntüye zemin hazırlayan/hızlandıran diğer etmenlerle birlikte ele alındığında tablonun daha anlaşılabilir hale geleceği söylenebilir.

5. Osmanlıda Ahidnameler, Sanayileşememe ve Yönetim Felsefesi

Osmanlı Devleti, kendisini Devlet-i Aliyye, Büyük Devlet olarak tanımlarken, “Devlet-i ebet müddet” ve “İ'lây-ı kelimetullah” ifadeleriyle de Allah'ın Kelamını yaymakla görevli, sonsuza dek yaşayacak olan Türk Devleti'nin üstlendiği görevi ortaya koymaktadır. Bu anlamda Osmanlı Devleti, fetih anlayışına bağlı sürekli genişlemeci bir politika izlemiş, ancak ele geçirdiği coğrafyadan ekonomik çıkar edinmekten ziyade, oralara hizmet götürmeyi kendisine görev edinmiştir. Dolayısıyla Avrupa devletlerinin yaptığı gibi sömürgeci bir yaklaşımla sermaye biriktirmek yerine, ele geçirdiği bölgelerdeki insanlara hizmet götürmek suretiyle elindeki birikimi fetih topraklarında değerlendirmiştir. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin sermaye birikimi yapamadığından ziyade, yapmadığını, böyle bir hedef edinmediğini ifade etmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı devleti, aşağıda değinilecek olan gelenekselci tavırda ısrarcı olduğu için zamanın şartlarına uyum sağlamada sıkıntı yaşamış ve netice itibarıyla her daim askeri başarılarla devletin devamlılığını sürdürebileceğini düşünerek, ekonomik başarının askeri başarıdan daha önemli olduğu, en azından ilerleyen dönemde bu yönde bir dönüşüm yaşandığı gerçeğinin, Bab-ı Ali'nin farkına varamadığı görülmektedir.

Öte yandan özellikle XVII. yüzyıldan itibaren dini hükümlere göre hareket eden Osmanlı devlet yönetiminin, kararlarında akılcı yönü ağır basan Maturidi anlayışı yerine, kaderciliği esas alan Eşariliğe yöneldiğini ifade etmek mümkündür (Karagül, 2009; 484). Bu tutumun Osmanlı devletinin zamanının şartlarına uyum sağlayamamada etkili olduğu göz ardı edilmemelidir.

Söz konusu anlatımlar çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi faaliyetler, dış ticaret ilişkileri, dış siyaset politikaları, fetih yanlısı/genişlemeci askeri uygulamalar ve özellikle yönetim anlayışının, kuruluşundan neredeyse yıkılışına kadar -zorunlu müdahaleler dışında- özünü koruyan bir mahiyette olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu durumun arkasında bazı ilkelerin, bir yönetim felsefesinin var olduğu düşünülmektedir. Bu ilkelerden ilki, ekonomik hayata ve politikalara yön veren “iaşecilik” prensibidir. İaşecilik prensibi bir devlet için öncelikle kendi halkının ihtiyaçlarının karşılanmasını öngörür (Genç, 2000; 41-58). Osmanlı'da uygulanan “yed-i vahid” sisteminde bunun izleri rahatlıkla görülebilir. Hammadde türünden stratejik ürünler üzerinde miktar kontrolünün uygulanmış olması esasında bu uygulamadan önce de vardır. Yurtta üretilen ürünlerin öncelikle yerli esnafın ve halkın talebi karşılandıktan sonra kalan kısmı dış ticarete konu olmuştur. Ancak bu ilke bir madalyonsa, madalyonun diğer tarafında yer alan ihracat karşıtı-ithalat yanlısı politikaları göz ardı etmemek gerekir. Avrupa'da yüksek gümrük vergilerinin uygulandığı dönemde dahi Osmanlı'da çok düşük oranlarda gümrük tarifesinin uygulanmış olması, bunun önemli bir göstergesidir (Kütükoğlu, 2013; 112). İmparatorlukta yapılan klasik üretimin öncelikle iç pazarda işlem görmesi istendiği için ihracattan ziyade ithalata önem verilmiştir.

Benimsenen diğer bir ilke ise “fiskalizm”, yani maliyecilik ilkesidir. Bu prensip bütün monarşilerde olduğu gibi hazinenin güçlü olması ile ilgili bir ilkedir ve askeri faaliyetlerle yakından alakalıdır. Esas mesele militarist yapıyı destekleyecek güçte bir maliyenin varlığıdır. Tımar sisteminde ve dış ticarete öncelikle vergi gelirlerinin devamlılığının gözetilmesi ve ekonomik sistemde köklü değişikliklerin gerçekleşmemiş olması bu ilkenin bir yansımasıdır. Yüzyıllarca süren fetih düşüncesine bağlı savaşlar göz önüne alındığında sınai üretim, yerli üretim yapısı ve dış ticaret koşulları gibi meselelere gereken önemin verilmemiş olduğu görülmektedir.

Yönetim felsefesinin üçüncü basamağı ise “gelenekselcilik” prensibidir. Bahsi geçen ilk iki ilke gelenekselcilik prensibiyle birlikte ele alındığında anlamlı, ancak bir o kadar da tehlikeli hale gelmektedir. Yüzyıllarca iaşecilik ve fiskalizm ilkeleri gereği benimsenen politikalarda bir değişiklik yapılmamış olması gelenekselcilik fikri ile ilgilidir ve

geleneklere bağlılık, İslam hukukuna bağlılık iktisadi, sosyal ve siyasi hayatın temel düzenleyicisi haline gelmiştir (Genç, 2000; 41-48). Osmanlı'nın bulunduğu coğrafyada ve hatta dünyada önemli bir güç haline gelmesi geleneksel askeri, iktisadi ve siyasi uygulamalarının bir sonucudur. Fakat rakip ülkelerde bahsedilen alanlarda köklü değişikliklerin yaşandığı bir dönemde, zamanın şartlarına göre politikalarda bir dönüşüm gerçekleştirilmeden, yaklaşık IV-V yüzyıllık uygulamalarda ciddi bir değişime gidilmemesi anlamındaki gelenekselciliğin Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırladığı söylenebilir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde ekonomik alanda geri kalmış olmasının diğer bir sebebin yönetim yapısıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Avrupa ülkelerinde XX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı'ya benzer şekilde monarklar hakimiyet sürmüştür. Fakat bu ülkelerdeki monarşi zaman içinde biçim değiştirmiştir. İngiltere'de monarşi XIII. yüzyılın başlarında, Magna Carta'dan sonra zaman içinde parlamenter sisteme geçişe hazırlanmıştır. XIV. yüzyıldan itibaren farklı tabakalarından²³ temsilciler "Magnum Concillium"²⁴ düzenli aralıklarla toplanmış, yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Fransa'da ise bu görevi Fransız devriminden önce "Etats Generaux"²⁵ üstlenmiştir. İngiltere'deki gibi düzenli aralıklarla toplanmamış olsa da yine Magnum Concillium'da olduğu gibi farklı zümrelerden temsilciler vergi belirleme, askeri faaliyetler ve kral naipliği gibi konularda monarklarla fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Fransız devrimiyle birlikte monarşi son bulmuş, cumhuriyete geçilmiştir (Timur, 2017).

Yönetim yapısındaki değişimin ekonomik hayat üzerindeki asıl önemi bu meclislerde halkı temsilen bulunan burjuvaların varlığıdır. Ticaret ve toprak burjuvazisinden olan bu temsilciler ticari hayatta yaşanan aksaklıkları doğrudan krala iletme fırsatı bulmuşlardır.²⁶ Ayrıca burjuva sınıfının siyasi güç elde etmiş olması ve ekonomi politikalarına katkıda bulunması bu ülkelerde ticaretin gelişmesi, güçlü bir sermaye sınıfının oluşması ve sonrasında üretim yapısının da gelişmesiyle birlikte sanayi hamlesinin yapılmasına olanak sağlamıştır. Osmanlı'da ise burjuva olarak anılan sınıf, ahidnameler ve diğer ticaret koşulları nedeniyle gayrimüslimlerden oluşmuştur. İngiltere ile Fransa'da ortaya çıkan ve her geçen gün biraz daha güçlenen burjuva kesimi mecliste ülkesinin bütünlüğü ve gelişimi doğrultusunda haklarını genişletmenin çabasına girerken, Osmanlı'da gayrimüslimlerden oluşan ilgili sınıfın elde ettiği gücü, fırsatını bulduğunda bağımsızlık mücadelesi için kullandığını görüyoruz (Mantran, 1995; 82).

Osmanlı Devleti'nde sanayi hamlesinin gerçekleştirilememiş olmasında etkili olduğu düşünülen bir başka unsur özel mülkiyet kavramıdır. Toprak burjuvazisi adı altında bir sermaye sınıfının oluşumuna öncülük eden özel mülkiyetin ilk örneklerine İngiltere'de rastlanmıştır (Beaud, 2016). Feodal sistemden geçiş döneminde "çitleme" yöntemiyle elde edilen mülkler daha sonra sanayi hamlesinin gerçekleşmesine katkıda bulunacaktır. Osmanlı'da özel mülkiyete bağlı bir burjuva sınıfının oluşmaması olmasının kökenleri Tımar Sistemi'nde aranmalıdır. Tımar sistemindeki toprağa dayalı üretim yapısı, tımar sahiplerinin mali ve askeri mükellefiyetleri Avrupa feodal sistemine benziyor olsa da üretim yapılan arazinin "miri arazi"²⁷ özelliğinde olması ve bu sistemin özel mülkiyete müsaade etmiyor oluşu Osmanlı'da toprak burjuvazisinin oluşmasını önlemiştir. Ayrıca tımandan sorumlu olan sipahilerin gelirlerinin kanun ile belirlenmiş olması da durumun önündeki başka bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁸ Tımar sisteminde bazı

²³ Asiller, ruhban sınıfı ve halkın temsilcisi olarak burjuva sınıfı

²⁴ Büyük Meclis

²⁵ Genel Meclis

²⁶ Fransa'da ağır merkantilist politikaların uygulandığı dönemlerde ticaretin serbestleşmesi yönünde ciddi kararlar alınmasını sağladıkları düşünülmektedir (Timur, 2017; 248-272).

²⁷ Devlet arazisi

²⁸ Osmanlı tımar sistemi ile Avrupa'daki feodal sistem, feodallerin gelirinin üretim ilişkileri içinde belirlenmesi sebebiyle birbirinden ayrışır. Tımar sahiplerinin gelirleri ise kanun tarafından belli bir orana sabitlemiştir. Bu bakımdan feodal sistem ile Osmanlı tımar sistemini karıştırmamak gerekir (Kılınçbay, 2010; 290-293).

dönemlerde değişiklik yapılmış olsa da sistem özünü korumuş, özel mülkiyete alan açılmamıştır. Sistemde XVII. yüzyıldan sonra yaşanan bozulmalar da göz önüne alındığında Tımar Sistemi sermaye sınıfının oluşmasında ve sanayi hamlesinin yapılamamasında önemli bir etmen olarak değerlendirilebilir.

SONUÇ

Yapılan inceleme sonucunda Osmanlı'da benimsenen dış ticaret politikalarının ve bir politika aracı olarak ele alınan ahidnamelerin, yabancı tüccara imtiyaz tanıyan türde bir anlaşma olması yönüyle, Osmanlı'da yerli-Müslüman kesimde ekonomik güce sahip yapılanmanın oluşmasının önünde önemli bir engel teşkil ettiği görülmektedir. İmtiyaz olarak ele alınan düşük gümrük vergileri ve yabancı tüccara tanınan vergi muafiyeti uygulamaları, bir yandan Türk ve Müslüman tüccarın varlığını korumasının önünde önemli bir sorun teşkil ederken, diğer yandan zaman içinde sanayileşen ülkelerin ucuz hammadde ihtiyacını karşılayan bir sistem haline gelmiştir. Gayrimüslimlerin müste'mine ahidnamelerle verilen haklara ortak olma çabası içinde durumu suistimal eden yaklaşımı ise durumun bir diğer olumsuz tarafıdır. Dış ticaret politikalarından kaynaklanan bu sorunlar, politikalara yön veren iktisadi düşünce ve sermaye birikiminin önündeki diğer engeller bir arada değerlendirildiğinde Osmanlı'yı çöküşe götüren süreçte niçin bir sanayi hamlesinin yapılamamış olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Esasında dış ticarete benimsenen yöntemin bir zamanlar işler bir yöntem olduğu ve İmparatorluğun yükselmesine katkıda bulunduğu hesaba katılırsa problemin dönemsel olduğu görülecektir. Uygulanan politika ve verilen tavizler büyük ölçüde bir öngörü problemine, çağın gereksinimlerinin anlaşılammış olduğuna işaret etmektedir. Başka bir deyişle Osmanlı'nın sorunu, zamanın ruhunu yakalayamamış olmasıdır.

Bir dış siyaset politikası, ticari imtiyaz, güç dengesinin bozulmasına bağlı mecburiyet ya da müttefik olmanın gereği olarak ahde vefa; sebebi ne olursa olsun Osmanlı İmparatorluğu'nun çağının rakiplerine ayak uyduramamış olması ve güçlü tarihinin hazin bir şekilde sonlanması bir tenkit-yargı unsuru değildir. Gabriel Garcia Marquez'in de dediği gibi "tarih rüyalar gibidir, görüldüğü anda anlaşılmaz" (Marquez, 2016). Osmanlı dış ticaret politikalarına yönelik incelemeler ve elde edilen izlenimler Osmanlı İmparatorluğu'na ait tarihin gerçeklerini değiştirmeyecektir.

Çalışma sonunda ulaşılan izlenimlerin bir anlamı varsa o da Osmanlı döneminde izlenen ve zaman içinde ciddi sonuçlar doğuran politikaların günümüzün iktisadi felsefesi üzerindeki yansımaları ve ülkenin iktisat politikalarını şekillendirecek bir öğretmen olma niteliğidir. Aynı öngörü hatasına düşmemek adına tarihe vakıf olmak, ithalat yanlısı dış ticaret politikalarını, yerli-yüksek katma değerli üretime gereken önemin verilmeyişini, dışa bağımlılığı ve bütün diğer iktisadi aksaklıkları vakıf olunan tarih ışığında tekrar ele almak, zamanın ruhuna uygun hareket etmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Özel, A. (2020, 12 27). *Müste'men*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustemen> adresinden alındı, Erişim Tarihi: 20 Eylül 2020
- Acartürk, E., & Kılıç, R. (2011). Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1-21.
- Arı, B. (2003, December). The First Dutch Ambassador in İstanbul: Cornelis Haga and The Dutch Capitulations of 1612. *PhD Dissertation*. Ankara: Bilkent University.
- Bağış, A. İ. (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler-Kapitülasyonlar-Berath Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Beaud, M. (2016). *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Ekrem, R. (1934). *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi*. İstanbul: Muallim Ahmet Alim Kütüphanesi.
- Faroqhi, S. (2004). Celali Seferleri ve Canbulad İsyanı, 1590-1610. S. Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert, & Ş. Pamuk içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt II* (s. 548-549). İstanbul: Eren.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken.
- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kılınçbay, M. A. (2010). *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Karagül, M. (2009). İktisat Tarihi Perspektifinde İktisadi Kalkınma ve Din İlişkisi. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 471-486.
- Kurat, A. N. (1953). *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurdakul, N. (1981). *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Döler Neşriyat.
- Mantran, R. (1995). *XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: İmge.
- Marquez, G. G. (2016). *Doğu Avrupa'da Yolculuk*. İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Masters, B. (1992). The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa tucaris and the Hayriye tucaris in Syria. *International Journal of Middle East Studies*, 579-597.
- Nebioğlu, O. (1986). *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamir, A. (2002). Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 79-119.
- Pamuk, Ş. (1988). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*. İstanbul: K Kitaplığı.
- Timur, T. (2017). *Mutlak Morarşi ve Fransız Devrimi*. İstanbul: Yordam.
- Toprak, Z. (1993). İktisat Tarihi. M. Kunt, S. Akşin, A. Ödekan, Z. Toprak, & H. Yurdaydın içinde, *Türkiye Tarihi 3-Osmanlı Devleti 1600-1908* (s. 191-242). Cem Yayınevi.